

УДК 008(379.831)

Гаєвська Тетяна Іллівна, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту культурології
Національної академії мистецтв України

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА ПРАВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Характеризується культура права українців. Історію правових звичаїв, на думку автора, взагалі можна розуміти абстрактно, як і взагалі всесвітню історію культури людського розвитку.

Ключові слова: звичай, обряд, правові звичаї, звичаєве право, неписане право.

Традиційна культура права формувалася впродовж століть і має велике значення для дослідження функціонування правових звичаїв (неписаних законів) у регулюванні суспільних відносин українців. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин і «якими керувались у громадському й приватному житті. В основі цих норм лежали: в публічному праві – принципи народоправства, а в приватному – принципи рівноправності всіх у спільному та прагнення до індивідуальної автономії в приватному житті» [12; 222].

Актуальність теми зумовлена необхідністю поглибленого дослідження теоретичної думки про правові звичаї в науковому доробку сучасної культурологічної науки. Коло цих проблем перебуває у полі зору різних наук – історії, етнології, культурології, соціології, історії права, соціальної антропології. Відповідно кожна з них має свою специфіку у трактуванні такого явища, як правова культура.

Аналіз публікацій. Вивчення культури права має давню традицію, започатковану ще римськими юристами. З 70-80-х років XIX ст. поживався інтерес до правового звичаю і серед українських та російських істориків права.

М. Калачов першим зробив комплексний філолого-юридичний аналіз «Руської Правди» і розглянув її як правову пам'ятку, що збереглася з давнини. О. Єфіменко доводила зв'язок «звичаєво-правових уявлень» з усім загальним життям народу. Полемізуючи з опонентами, дослідниця наголошувала на важливості вивчення культури права, «яка відома під загальною назвою «звичаєве право». М. Ковалевський визначив співвідношення народоправства та божественного походження влади. М. Владимирський-Буданов обґрунтував ідею єдності слов'янського права, безпосередньо пов'язував його з звичаєвим правом. Зате українському праву не надавав самотнього значення. Ф. Леонтович першоджерелом права вважав саму природу суспільства.

При вивченні культури права значна увага вчених приділяється трактуванню терміну «звичаєве право». Побутують як досить усталені, так і новітні підходи. А. Чечот зазначав, що звичаєвим правом називається юридична норма, яка складається в результаті побутових обставин, незалежно від верховної влади та від закону, і була закладена у свідомості народу як обов'язкова норма. Звичай походить від звички, від наслідування того, що вважається необхідним, виникає ніби випадково, але насправді свідомо і не повинен суперечити моральним цінностям [1]. М. Владимирський-Буданов вважав звичай одним з основних джерел права, що виявлявся в одноманітному повторенні тих самих юридичних дій і мав певні ознаки (подвійну обов'язковість, релігійне значення, етнічність і консервативність) [2; 108–111, 295]. Г. Шершеневич указував на домінантне значення юридичних норм, що склалися силою побутових стосунків, у формуванні звичайного права [11; 37]. М. Загоскін, показуючи першорядне значення звичаєвого права, зазначав: «Стосунки юридичного життя всякого народу далеко не вичерпуються ...писаним правом; поряд з останнім у житті кожного народу, діють також норми права неписаного, ...твердо і незмінно живе в народній пам'яті. Сукупність подібних норм неписаного права, що діє в середовищі відомого народу, становить його звичаєве право» [3; 29]. З ним солідарний і В. Сергеевич, стверджуючи, що приватні й державні права в давнину завжди підпорядковувалися дії звичаю [9; 22]. Ф. Леонтович, дослідник звичаєвого права народів Кавказу, зазначав, що «в звичаєвому праві кавказьких горців, що стоять на низьких ступенях суспільного розвитку, збереглося чимало інститутів глибокої старовини, за своїм походженням і характером належать до таких явищ суспільної культури, які на перших порах зустрічалися в історії всіх народів» [8; 4]. Таким чином, перші дослідники правових звичаїв вказували на його значення у становленні нормативної системи ранніх держав.

Мета статті проаналізувати соціокультурну цінність звичаєвого права українців, що регулювали порядок у розв'язанні життєвих конфліктів на ранніх етапах становлення державності.

До питання існування правових звичаїв зверталися такі відомі дослідники, як В. Антонович, М. Грушевський, О. Кістяківський, І. Новицький, О. Єфименко та ін.

Дослідження історії українського права велось вченими-емігрантами при Таємному університеті у Львові та кафедрі права при Українському вільному університеті в Мюнхені. Роботи Л. Окіншевича, Л. Юрченка, Я. Падоха, М. Чубатого цього періоду поглибили дослідження правових звичаїв в Україні. В основі поглядів цих вчених лежить уявлення про те, що звичаєве право – лише народне, тобто, незалежне від держави. Разом із тим, вони не робили різниці між звичаєм нормативного характеру і правовим звичаєм.

Своєрідною була точка зору М. Грушевського на правові звичаї українців. Позитивний фактор в існуванні держави вчений вбачав в тому, що вона стала формуючим елементом для пасивної маси людей, утворюючи в їх середовищі політико-державний, культурний та юридичний устрій.

Найдавнішим джерелом права, як і взагалі права будь-якого народу, був звичай. В прадавні часи нашої історії права писаного ще не було і бути не могло (писемність з'являється значно пізніше), і наші предки правувалися тривалий час на підставі тих норм, які «заховував» у собі звичай.

Внутрішнє життя східнослов'янських племен визначали звичаї нормативного характеру. В антів і склавинів вони регламентували їх життя в «народоправстві». Нормативний характер мав і звичай особистої свободи антів, згідно якого їх не можна було схилити до рабства. Причому цей правовий звичай вони поширювали і на представників інших племен, захоплених ними в полон. Через деякий час анти або відпускали їх додому за відповідальний викуп, або приймали до свого племені.

З утвердженням військової демократії в суспільній організації антів продовжував діяти традиційний інститут управління – народні збори, рада старійшин, жерці, племінні вожді. Але в результаті постійної воєнної активності і збагачення під час походів зростає значення військового вождя, пізніше – князя, навколо якого починає групуватись дружина. З появою особи царя (Rex), починається формування інституту одноособової спадкової влади і дружини. А роль народних зборів, як звичаєвого правового інституту самоуправління, поступається місцем сходці озброєних воїнів.

У мирний час внутрішнє життя східнослов'янських племен регламентувалось землеробським звичаєм, який базувався на календарному циклі сільськогосподарських робіт. Він визначав язичницькі свята, кількість днів між ними, строки основних сільськогосподарських робіт. Нормативний характер мали також свята і ритуали.

Відносини між окремими племенами і союзами племен унормовували правові звичаї усної домовленості. До них належали недоторканість представників іншої сторони під час переговорів, вірність даній угоди, присяга як гарант дотримання домовленості.

Переломним етапом еволюції суспільно-політичних і правових відносин серед східних слов'ян стало VII ст. Звичаї нормативного характеру узгоджуються з інтересами нових суспільних груп населення – ремісників і торгівців. До цього часу належать і перші спроби київського князя встановити контроль над навколишніми племенами, що викликало і правові колізії між ними. У VII–VIII ст. активізується процес відчуження князівської влади – князь стає над племенем, а свою політику проводить вже не з інтересів землі, а з інтересів власного оточення. З цим виникає правова невідповідність правотворчості князя звичаєвим нормам.

У VII–VIII ст. відбувся незафіксований на письмі конфлікт племінного звичаю та права (правотворчості князя). Однак, у той час ще не могло бути наступу на звичай, оскільки для цього не було необхідних можливостей. Князь того часу мав узгоджувати нововведення з охоронцями звичаєвих норм – радою старійшин, племінними вождями і жерцями.

У IX ст. відбувається централізація влади київського князя, внаслідок чого змінюються його правові відносини з князями інших племен. Стає все помітнішою розбіжність інтересів князів і жерців. Разом із тим, у діяльності князя ще зберігаються окремі звичаєві норми при вирішенні важливих задач життя суспільства. Регулятивні функції правового звичаю помітно поступаються правотворчості князівської влади.

Наприкінці IX ст. стає активним окняжіння територій, що було предтечею князівської правотворчості. Між великим князем і управлінською верхівкою племен укладався усний договір, умови якого базувались на традиційних звичаях. Починається період законотворчої діяльності князів, першими зразками якої були «устави» і «уроки».

Після смерті князя Ігоря починається новий етап наступу на звичай, що проявилось у реформах княгині Ольги. Віддавши належне звичаю помсти, княгиня знешкодила князів древлянських племен, взявши їх заручниками. Реформа київської правительки полягала в загальній фіксації правових норм, які врегульовували збирання податків представниками князівської адміністрації, а отже і зміни у правничій системі Київської Русі.

Вводячи нове право, робилися спроби зберегти ті звичаєві правові норми, згідно яких поняття власної території вважалось священним і непорушним. Нові правовідносини в державі не виключали старих, а діяли паралельно з консервативними звичаєвими відносинами.

З часу заміни язичництва на християнство у 988 р. система права починає існувати в якісно новій формі. Вона поширюється вже і на ідеологію населення. Після запровадження християнства встановлюються три регулятивні правові системи різного походження: 1) звичаєві язичницькі правила, терпимі новою релігією; 2) правила християнської релігії та християнської церкви, рециповані урядом Русі; 3) нові правила політико-юридичного життя. Запровадження християнства означало заміну в правосвідомості населення старого закону, звичаю предків, на Закон Божий. Літопис про це зазначає, що Володимир жив у «законі християнському». У християнську епоху законодавство за допомогою писемності відділилось від народних звичаїв і стало над ними. Серед інститутів соціальної регуляції відносин у руському суспільстві з'явився ще один – церква. Через прив'язаність руського населення до своїх звичаїв та консервативність громад, у правничій системі Київської держави не відбулось кардинальних змін. Ті звичаєві норми, що не суперечили церковному праву, пристосовувались до нього.

Одні збірники візантійського права набирали в Русі чинності без змін, інші були пристосовані до місцевих звичаїв або ж помітно впливали на норми звичаєвого права. До найбільш реципованих візантійських збірників належав «Номоканон» (по-слов'янськи – закон оправила), а також збірники світського права. Візантійське право збагатило руське і сприяло його власному удосконаленню. Яскравим прикладом цього є трактат київського митрополита Іларіона «Слово про Закон та Благодать». Існування у Київській державі візантійських та інших збірників права викликали необхідність впорядкування місцевих законів, звичаєвого права, «уставів» та «уроків».

Першим руським кодексом, що систематизував і об'єднав санкціоновані державою звичаєві норми та акти князівської правотворчості була «Руська Правда». «Руська Правда» – кодифікація норм звичаєвого права XI ст.» розглядає особливості систематизації і об'єднання правових норм Київської Русі у збірнику законодавчого права «Руська Правда». До недавнього часу навколо цієї збірки точились дискусії з приводу того, чиє право лягло в її основу. Але не слід перебільшувати вплив на укладачів «Руської Правди» правового досвіду сусідніх народів, які на той час відставали в суспільно-політичному розвитку від давньоруського суспільства. Руське право виникло на слов'янському ґрунті, а законодавство виросло з норм звичаєвого права. Вироблені східними слов'янами місцеві загальнодержавні закони і норми правового звичаю були враховані в «Руській правді», оскільки вже закріпились у повсякденному житті.

В основі фіксації нових відносин і упорядкування численних «уставів» і «уроків» лежали соціально-економічні та ідеологічні перетворення, що відбулися в слов'янському суспільстві X–XI ст. Серед них – ліквідація союзів племінних князів, зміни в немайнових відносинах, поземельних стосунках, збільшення кількості злочинів у результаті розшарування суспільства, захоплення феодалами «вервних племенщин», збільшення кількості ізгоїв. «Руська Правда» (Короткої редакції) становила собою світський судбник, який майже не зачіпав церковної юрисдикції.

Звичаєвий елемент був присутній у регуляції державного життя, що відбилось і в писаному кодексі законів. До них відносились зовнішня звичаєва форма присяги при укладанні угоди, звичаєве походження певного суспільного інституту, зокрема створення князівської ради за зразком ради старійшин, провадженні судочинства, встановленні процедури розшуку злочинця (заклич, свод, гоніння сліду), закріплення права спадковості, присяги і процедури виправдання відповідача, збереження термінології тощо.

Залишаючи за злочиним назву «обида», «Руська Правда» робила поступку звичаєвому праворозумінню. З усіх покарань найтяжчими були покарання за злочини проти особи, особливо за вбивство.

«Руська Правда» підняла правову культуру Київської Русі на вищий рівень. Жоден із тогочасних правових кодексів не визначав із такою точністю правовий статус окремих категорій напівзалежного населення держави і захист їх прав від сваволі власника як «Руська Правда».

У культурологічному аспекті важливе місце в історичному процесі посідає період середини XVII–XVIII ст., що характеризуються як час національно-визвольної боротьби українського народу за свободу та незалежність. «Козацька революція» 1648 р. завершилася створенням Української держави, що призвело до змін у сфері звичаєвої культури. Відносини між людьми, суспільством і конкретною особою, між державою та індивідом визначалися звичаєвими нормами, що торкалися такої важливої сфери життя суспільства як упорядкування суспільного життя.

Джерелами публічного, державного й адміністративного права були постанови Генеральної Ради, універсали гетьмана й полковників. Гетьманські універсали іноді містили й норми приватного права, Литовський статут 1588 р. та Магдебурзьке право в неофіційних збірниках. Як Статут, так і

Магдебурзьке право настільки вже увійшло в життя українських земель, що вважалися за українське національне право. Відзначимо, що поряд із цими «кодексами» діяло народне звичаєве право, яке за козацької держави набуло переважного значення. Ці зміни відбувались під виглядом відновлення «стародавніх прав і вольностей». Наприклад, на прохання Б. Хмельницького і старшин російський цар Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жаловану грамоту, в якій велів «Их права и вольности войсковіе, как издавна бивали при великих князех русских и при королах полских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, подтвердить; и прежних би их прав, какови дани духовного и мирского чину людем от великих князей русских и от королей полских, не нарушить» [10; 177]. Особливі зміни відбулись у карному праві й процесі у бік пом'якшення суворих кар середньовічних звичаїв, закріплених у Магдебурзькому праві. Стосовно норм права, що регулювали судоустрій і процесуальний порядок розгляду цивільних справ у судах, то, як і у попередній період, основним джерелом залишилося звичаєве право. Звичаєве право регулювало публічно-правові та приватноправові відносини, визначало судову систему і порядок провадження у справах у судах. Козацьке звичаєве право, що сформувалося у Запорізькій Січі, поступово трансформувалося у конкретні поняття, які й стали основою для формування козацького права. За своїм змістом, як стверджує О. Івановська, для такого права було характерним усна форма вираження (у більшості випадків), суворість, консерватизм [5; 31]. Але надалі звичаєве право набувало письмової форми.

Звичаєве право безпосередньо проявлялося у вчинках людей, їх уявленнях про правду та справедливість, що панували серед населення на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на явища і події в житті була лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути ґрунтом для нормування відносин. Звідси впливало: творцем звичаїв ставав загалом «народ» (у вузькому розумінні слова), а не окремі особи, або ті численні його представники, які виражали «загальні» погляди. Разом із тим невірно думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності. Вони могли формуватися незалежно в різних регіонах, місцевостях країнах, що мали свою соціально-економічну і політичну структуру. Повторюваність учинків місцевих жителів створювала закономірність – звичку діяти відповідним чином при подібних обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитись саме так, а не інакше.

Список використаної літератури

1. *Архів Ін-ту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України*. – Ф. Х., спр. 1401, Арк. 1.– Чечот А. М. Краткий доклад о происхождении и понятии обычаевого права / А. М. Чечот;
2. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 800 с.
3. *Загоскин Н. П.* История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права. Т. 1 / Н. П. Загоскин. – М., 2011. – 534 с.
4. *Захарченко П. П.* Історія держави і права : підруч. / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 368 с.
5. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект : [навч. посіб.] / О. П. Івановська. – К. : ТОВ «УВПК» ЕксОб», 2002. – 264 с.
6. *Історія держави і права України*. Т. 1 / під ред. А. І. Рогожина, В. Д. Гончаренко та ін. – К. : Видавн. дім, 2003. – 656 с.
7. *Леонтович Ф. И.* Адагы кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. Вып.1 / Ф. И. Леонтович. – О., 1882.
8. *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 451 с.
9. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич ; вступ. ст. Е. А. Суханов. – М. : СПАРК, 1995. – 556 с.

References

1. *Archive of the Institute of Manuscripts of the National Library*. VI Vernadsky National Academy of Sciences of Ukraine. – FH, conjugation. 1401, pp. 1.
2. *Vladimir-Budanov M. F.* Review the history of Russian law / M. F. Vladimisky-Budanov. – Rostov-on-Don : Phoenix, 1995. – 800 p.
3. *Zagoskin N. P.* History of Law of the Russian people. Lectures and research on the history of Russian law. Т. 1 / N. P. Zagoskin. – M., 2011. – 534 p.
4. *Zakharchenko P.* Istorია powers i right : pidruch / P. Zakharchenko. – K. : Atika, 2005. – 368 p.
5. *Ivanovska O.* Customary law in Ukraine. Etnotvorchyuy aspect : [teach. guidances.] / O. P. Ivanovska. – K. : LLC «UVPK» EksOb», 2002. – 264 p.
6. *History of law in Ukraine*. Vol. 1 / Ed. A. Y. Rogozhin, V. D. Goncharenko et al. – K. : Publication House, 2003. – 656 p.

7. *Leontovich F.* Adat Caucasian hortsev. Usually Materials on the Law of the North East and the Caucasus. Vol. 1 / N. P. Leontovich. – A., 1882.
8. *Sergeyevich V.* Lectures and research on the ancient history of Russian law / V. I. Serheevych ; ed. V. A. Tomsynova. – M : Mirror, 2004. – 451 p.
9. *Shershenevich G.* Tutorial of Russian civil law (publishing 1907) / G. F. Shershenevich ; introduction art. E. A. Sukhanov. – M. : Spark, 1995. – 556 p.

Гаевская Татьяна Иллинична, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института культурологии Национальной академии искусств Украины

Традиционная культура права : культурологический аспект

Дана характеристика культуры права Украины. Историю правовых обычаев можно понимать, считает автор, абстрактно, как и вообще всемирную историю культуры человеческого развития.

Ключевые слова: обычай, обряд, правовые обычаи, обычное право, неписаное право.

Gayevska Tatiana, Ph.D. in History, Senior Research Fellow Institute for cultural research (Institute of culturology) National Academy of Arts of Ukraine

Traditional culture is right: culturological aspect

Traditional culture for centuries formed the right and of great importance to study the functioning of legal practices (unwritten law) to regulate social relations Ukrainian. They arose and were formed during the evolution of economic-household relationships and people relied on the conventional «old» standards of conduct, developed by a variety of circumstances and guided in public and private life.

Background due to the need in-depth study of theoretical thought about legal practices in the academic achievements of modern cultural science.

The study of legal culture has a long tradition, which began even Roman jurists. From 70-80 years of the nineteenth century. revived interest in legal custom among the Ukrainian and Russian historians of law. A. Efimenko proved a direct link «Traditions legal representations» with all the general life of the people. Disagreeing with his opponents researcher emphasized the importance of studying the culture of law, «which is known under the name of customary law».

Was peculiar view on Hrushevsky Ukrainian legal customs. A positive factor is the existence of State scientist saw only that it was forming element to the passive masses of people to form their political and public environment, culture and legal system.

The history of legal practices generally be understood in the abstract, as in general world history of human culture. The fact that every people, every nation, in its progressive development goes more or less defined way, showing his work in their specific national characteristics. Cultural and historical conditions impose on cultural and gradual development of the people of his remarkable imprint, which in turn affects the legal customs. That statute consequences creativity of the people shown in the achievements of national culture. Legal customs are the original phenomenon in historical and cultural process of human development. The main categories that describe the essence of the legal traditions is the «ritual» «ritual action», «habit», «custom», «legal custom», «tradition», «right», «customary law», «law». Study the content of these categories suggests that certain categories are interconnected in a cultural relationship, the essential part of their content and activity stands aspect.

Oldest first source of law, as well as all rights of any nation was the custom. In ancient times in our history the written law did not exist and could not be (writing appears much later), and our ancestors pravuvalsya long time on the basis of the norms and customs.

Customary law directly manifested in the actions of people in their perceptions of truth and justice that prevailed among the population at a certain stage of social development. Repeatability works of local residents have created a pattern - a habit act accordingly in similar circumstances, and a set of such action gradually formed the idea: in this case should be handled that way, and not otherwise.

Key words: custom, ordinance, unwritten law, customary law.

Надійшла до редакції 17.11.2015 р.

УДК 008:398](477)«16/17»

Піщанська Вікторія Миколаївна, кандидат культурології, доцент, докторант, Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ

**ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ДЕКОРАТИВНИЙ РОЗПИС
У МИСТЕЦТВІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVII-XVIII СТОЛІТЬ**

Розглядаються особливості пам'яток козацького декоративно-ужиткового мистецтва, завдяки яким можна стверджувати про його автентичність і самобутність. Автор доходить висновку, що декоративно-прикладне мистецтво українського козацтва XVII-XVIII ст., створене на придніпровських теренах, являє